

A két világháború közötti magyar kulturális politikát – akárcsak Magyarország valamennyi szakpolitikai ágazatát – Trianon traumája határozta meg. Ugyanakkor a gazdaságpolitika mellett ez a terület adta a leginkább pozitív választ a békeszerződés nyomán az egész társadalmat átható pesszimizmusra és elkeseredésre. Bizonyította, hogy a megcsonkított Magyarország jelentős, nemzetközi mércével mérve is figyelemre méltó kulturális és tudományos teljesítményekre képes. Egyben pedig – részben az előbbi tényre alapozva – a szélsőbaltól a szélsőjobbig minden politikai erő követelte revíziós törekvések egyik leghatékonyabb támogatójává vált, amikor a magyarság Kárpát-medencei kulturális begyökerezettségét és eredményeit mutatta föl.

Mindez a magyar békedelegáció 1920. januári jegyzékeiben is tetten érhető, amikor – többször ismételve – megállapították: „kulturális fölényünk onnét származik, hogy a keleti helyett a nyugati kereszténységet és műveltséget vettük fel és annak legkeletibb védbástyája voltunk és vagyunk”. Ennek „[...] megítélésekor szemünkre szokták vetni, hogy azért vagyunk nemzetiségeinknél magasabban állók a kultúrában, mert azokat a művelődéstől visszatartottuk, [de] elfelejtik azt, hogy a nemzetiségek jelentékeny része az újabb időkben, 46.7%-a a XVIII. században vándorolt be és a bevándorlók jelentékeny része földet kereső, kulturálatlan pásztor és földmunkás népekből állott, akiket a magyar kultúra csak lassanként emelhetett magához. De hogy ez a kultúra miképp emelte őket, annak világos bizonyossága az, hogy műveltségükben, nevezetesen az átlagos kultúra-fokmérő: az írás, olvasás terén, mennyivel magasabban állanak, mint a szomszédos államok velük rokon nemzetiségei.”

Már ezek a jegyzékek is szóvá tették a Magyarországot megszállók által elkövetett kulturális atrocitásokat: a tanerők és az egyetemi tanárok, az új hatalomra a hűségesküt le nem tévő értelmiségiek elbocsátását, a nem állami közgyűjtemények és színházak lefoglalását, a magyar emlékhelyek megrongálását vagy lerombolását. „A megszállott területen impériumot bitorló hatalmak minden módjukban álló hatalmat megragadnak – panaszkodtak –, hogy a megszállással hatalmukba jutott, leigázott magyarság nemzeti érzését, nyelvét, szokásait meggyalázzák, legszentebb polgári, sőt emberi jogait lábbal tapossák. A magyarok társasköreit, kaszinóit bezárták. Magyar újságok csak a legszigorúbb cenzúra után jelenhetnek meg, legtöbb helyt azonban azok megjelenését teljesen betiltották. Nemcsak utcákról, középületekről távolították el a magyar feliratokat, de a magukat magyarnak valló kereskedőknek stb. sem szabad magyar felírású cégtábláikat használniuk. A magyar lobogót sárba tiporják és a legmegalázóbb módon gyalázzák meg. Békés polgárokat, gyermekeket, mert magyar nemzeti jelvényeket vagy csak színeket viselnek, mert utcán, nyilvános helyeken magyarul beszélnek vagy magyar dalokat énekelnek, tetteleg inzultálnak.”

Apponyi nevezetes és sokat idézett 1920. január 16-i beszédének ugyancsak egyik központi eleme volt a kultúrfölely hangoztatása. Mint mondta, a tervezett döntés „a nemzeti hegemoniának átruházása lenne oly nemzetiségekre, amelyek jelenleg többnyire alacsonyabb kulturális fokon állanak”, s ennek alátámasztására az

1910-es népszámlálás beszédes adatait hozta, miszerint: „A magyarságnál az írni és olvasni tudók arányszáma megközelíti a 80%-ot; a magyarországi németeknél a 82%-ot; a románoknál a 33%-ot; a szerbeknél az 59 és egynéhány tizedet, majdnem a 60%-ot.” Hozzátette, hogy az érettségizettek között a magyarok aránya „[...] 84%, jóllehet a magyarok az összes népességnek csak 54,5%-át teszik; a románok arányszáma az ily tanulmányokat végzettek között 4%, pedig az egész népességnek 16%-át alkotják; a szerbeké 1%, jóllehet számuk az egész népesség 2,5%-a.” Ennek az okát nem valamiféle felsőbbrendűségben jelölte meg, hanem abban, „hogy ezek a szomszédos népek történelmük szerencsétlen eseményei folytán későbbben léptek be a civilizált nemzetek családjába, mint mi”, s ő is megemlítette a határon túl maradt magyarság sérelmeit. Összegzése szerint „[...] hogy egy alacsonyabb kulturális fejlettséggel bíró kisebbség, vagy egy igen csekély többség hegemoniával bírhatson, elérhesse egy magasabb kulturális fokot elért nemzetiség önkéntes alárendelődését és morális asszimilációját, ez, Uraim, organikus lehetetlenség.” Tudjuk azonban, hogy mégsem lett az. A benyújtott anyagoknak és Apponyi szavainak már alig lehetett hatása, hiszen a magyar – akárcsak a többi vesztes állambeli – delegációt nem tárgyalni, hanem a feltételek elfogadására hívták a békekonferenciára.

Trianon kulturális vonatkozásaival viszonylag keveset foglalkozott a magyar történettudomány, mivel más szakpolitikáktól eltérően csak néhány, kizárólag az iskolai anyanyelvhasználatról megfogalmazott előírást, illetve a közgyűteményi állomány kisebb hányadát érintő megkötést tartalmazott a szerződés. Az 58. és az 59. cikkek kimondták, hogy a trianoni országban maradt „faji, vallási vagy nyelvi” kisebbségeknek „joguk van saját költségükön jótékonyasági, vallási vagy szociális intézményeket, iskolákat és más nevelőintézeteket létesíteni, azzal a joggal, hogy azokban saját nyelvüket szabadon használják és vallásukat szabadon gyakorolják”, illetve a „jelentékeny arányban” egy többen lakó nem magyar anyanyelvűek „[...] gyermekeit az elemi iskolákban saját nyelvükön tanítsák. Ez a rendelkezés nem akadályozza a Magyar Kormányt abban, hogy a magyar nyelv oktatását az említett iskolákban is kötelezővé tegye.” A kisebbségek anyanyelvi képzése Magyarországon azonban csak részben érvényesült, ezért a legnagyobb létszámú, mintegy félmillió német (sváb) népcsoport vezetői joggal tették szóvá az ebből adódó nehézségeket.

A békediktátum 77. cikke az elcsatolt területek közigazgatására vonatkozó „levéltárak, lajstromok, tervrajzok, okiratok és okmányok” átengedéséről, illetve – ha „egyesekeket a helyszínéről elvittek volna” – azok visszaadásáról rendelkezett. Az egész közgyűteményi hálózatra kiterjesztve ugyanez volt a lényege a 175–179. cikkeknek is. Magyarország kötelezte magát, hogy „a Szövetséges Társult Hatalmak mindegyikének visszaszolgáltatja mindazokat a hivatalos iratokat, okmányokat, régiségeket és műtárgyakat, úgyszintén mindazt a tudományos és könyvészeti anyagot, amelyeket az elfoglalt területekről szállítottak el, tekintet nélkül arra, hogy ezek a tárgyak az Államnak vagy tartományoknak, községeknek, kórházaknak, egyházaknak, avagy egyéb köz- vagy magánintézményeknek tulajdonában állanak” (175. cikk). Az „átengedett” területekről 1914. június 1-je után elvitt értékeket is – kivéve

a magánosoktól vásároltakat – vissza kellett adni (176. cikk), akárcsak az antant országainak azokat az anyagokat, amelyek az ő történetükre vonatkoztak vagy szellemi tulajdonát képezték (ha azokat 1868. január 1-je, illetve Olaszországot illetően 1861 óta szerezték meg). Ugyanakkor Magyarországnak is jogában állt „a nevezett Államokat, különösen pedig Ausztriát felhívni arra, hogy vele az előbbiekhöz hasonló módozatok mellett a szükséges megállapodásokat megkössék” (177. cikk), és az utódállamok is kötelezték magukat a húsz évnél nem régebbi, az új Magyarország területének történetéről vagy közigazgatásáról szóló dokumentumok visszajuttatására (178. cikk).

A kormányzat azonban végül a 177. cikkben foglalt lehetőséget a maga javára fordította, amikor 1926-ban Ausztriával megkötötte az 1927. január 1-jével hatályba lépő, mindmáig érvényben lévő badeni levéltári egyezményt. Ennek következtében a bécsi központi levéltárak (a jelenleg az Osztrák Állami Levéltárhoz tartozó Haus-, Hof und Staatsarchiv, Hofkammerarchiv és Kriegsarchiv) 1526 és 1918 közötti iratanyaga napjainkig a két állam közös szellemi tulajdonának minősül, illetve fennáll – mintegy a megszűnt Osztrák–Magyar Monarchia utolsó állásaiként – a magyar levéltári delegáció intézménye is.

E megállapodást követte az 1932-ben aláírt, múzeumi és könyvtári javakról szóló velencei szerződés, melynek értelmében Magyarország rengeteg műtárgyat és könyvet – nagybecsű kódexeket, például Anonymus *Gesta Hungarorum*-át, a *Képes Krónikát* vagy éppen tizenhat hiteles Corvinát – kapott vissza Ausztriától. Ezekből 1933-ban reprezentatív kiállítást rendeztek a Nemzeti Múzeumban. A császári és királyi ház hitbizományi gyűjteményének részeként azonban számos, szintén közös szellemi tulajdonnak számító múzeumi és könyvtári anyag maradt Bécsben – a legismertebb a Bocskai-korona –, melyek felelőse a magyar múzeumi megbízott volt. A levéltári megállapodással szemben a múzeumi egyezményről 1945 után „megfeledkeztek”, így az sajnos hatályát veszítette.

A magyar kulturális politika a békediktátum rendelkezései alapján tehát szinte teljes mozgásszabadságot élvezett. Elsősorban ennek volt köszönhető, hogy kulcspolitikává vált, s az állami költségvetésből – különösen Klebelsberg Kuno miniszterségétől (1922–1931) – egyre növekvő, 1927-től a második világháború közepéig 10% fölötti arányt elérő támogatást kapott (1920/21-ben ez még csak 3,23% volt). Közvetve ez megint csak Trianon következménye volt, hiszen szembevetve, hogy a kulturális büdzsé a gazdaság konszolidációját nagyban elősegítő népszövetségi kölcsönről folytatott tárgyalások megkezdése (1923), illetve annak felvétele (1924) után emelkedett. Miként Klebelsberg Kuno sokszor – itt idézett miniszteri beköszöntő beszédében is – kifejtette: „a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá”. Vagy ahogy 1930 áprilisában megállapította: „[...] csak egyetlen út van nyitva előttünk, amelynek elzárására még Trianon sem volt elég leleményes: a szellem és a kultúra útja. [...] A közoktatásügyi minisztériumot most honvédelmi minisztériumnak tekintjük, mert a lefegyverzett ország exponált helyén csak abban az esetben állhat meg, ha a világ művelt nemzeteiben

mindinkább megerősödik az a meggyőződés, hogy egy nemes és művelt népen nagy történelmi igazságtalanság esett.”

Mindez némi párhuzamot mutat a modern német nacionalizmus megteremtőjének tartott Johann Gottlieb Fichte azon gondolatával, amelyet a franciák megszállta Berlinben – történelmileg az 1920 körüli Magyarorszáéhoz részben hasonló helyzetben – óriási hatású előadás-sorozatában (*Beszédek a német nemzethez*) 1807–1808-ban mondott. „Alkotmányainkat mások csinálják majd – hangoztatta tizenegyedik beszédében –, szövetségeinket és fegyveres erőinket mások határozzák meg, törvényeinket mások diktálják, bíróságainkat és ítéleteinket – és azok végrehajtását – olykor kivesszük a kezünkől; ezekkel a gondokkal nem kell számolnunk a közeljövőben. Pusztán a nevelésre nem gondoltak; ha valami feladatot keresünk, akkor fogjunk ennek dolgához! Várható, hogy ebben békén hagynak bennünket. [...] egyedül a nevelés az, ami megmenthet bennünket mindazon bajtól, ami ránk szakadt.”

A kulturális politikának a Trianon utáni traumából felemelkedő Magyarország konszolidációjában betöltött szerepét egy másik német, a neves és éles szemű tudós-politikus, Carl Heinrich Becker porosz kultuszminiszter – Goldziher Ignác tanítványaként a modern orientaliztika egyik megalapítója és a két világháború közötti nemzetközi tudománypolitika kiemelkedő képviselője – is felismerte. Becker 1926-os, egyhetes hivatalos magyarországi tartózkodása után 27 oldalas jelentésben számolt be a tapasztalatairól. A minden jelentősebb német politikusnak elküldött beszámolójában hangsúlyozta, hogy a magyar kormány „[...] sok okossággal és megfontoltan mindent megtesz a trianoni békeszerződés szörnyű hatásainak [...] a leküzdésére, így Magyarország újjászületésének az alapjait rakja le. Mindez első-sorban egy nagyon világosan végiggondolt és rendszerszerűen építkező kultúrpolitika alapján történik. [...] a kulturális szempontokat kiemelten kezelik, és hihetetlenül magas összegeket fordítanak tudományos képzésre a költségvetésben.” Becker mondandóját alátámasztotta, hogy amikor e sorokat írta, Magyar Zoltán örömmel nyugtázhatta: „Csonka-Magyarország állami kulturális kiadásai az 1926/27. költségvetési évben Nagy-Magyarország 1913. évi kulturális kiadásainak 81.23%-át teszik ki”. Ez a megmaradt terület és lakosság szám arányához (kerekítve: 32,7 és 41,6%), de akár ahhoz viszonyítva is, hogy a trianoni Magyarországra háború előtti állam kiadásainak és bevételeinek 45.733%-a jutott, rendkívül magas összegnek tekinthető.

Amennyiben azonban nem az 1920-as évek közepétől beérrő eredmények felől közelítünk a témához, akkor kétségtelen, hogy a trianoni veszteségek minden tekintetben – az oktatás, a közművelődés, a közgyűjtemények, a művészeti élet és különösen a jórészt Felvidéken és Erdélyben található műemlékek vonatkozásában – fájdalmasak, nehezen pótolhatók voltak. Az átlagosnál is nagyobb mértékben érintették az emléktáblákat és a köztéri szobrokat, amelyek jelentős részét egy teljesen új, a magyarsággal szembeni önmeghatározást szolgáló emlékezetpolitika jegyében ítélték pusztulásra az utódállamok.

Rendkívüli, máig felméréstelen kárt okozott a jelentős magyar kulturális, oktatási és közgyűjteményi hálózattal és civil szervezeti háttérrel rendelkező városok

határon túlra kerülése. Magyarország öt teljes körű, 1910-es regionális központjából négyet (Pozsony, Kassa, Kolozsvár és Temesvár), a hat hiányos funkciójából hármat (Arad, Brassó, Nagyvárad) elveszített. Ezek lakossága Kolozsvár és Brassó kivételével közel esett az új határhoz, és magyar (Arad, Brassó /relatív többség/, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad) vagy Pozsony és Temesvár esetében német–magyar többségű volt. Mellettük tovább sorolhatnám a jelentős határmenti magyar kulturális örökhelyeket: Komáromot, Ungvárt, Szatmárnémetit, Szabadkát és a többi.

A Magyarországon maradt regionális centrumok közül viszont Debrecen (teljes körű), illetve Győr, Pécs és Szeged (hiányos funkciójú) a továbbiakban is fontos szerepet játszottak. Győrt nem számítva olyan egyetemi városokká lettek, amelyeket Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter – az országos központ, Budapest vízfejűségének ellensúlyozására – nagyrészt sikeresen kívánt „kultúrtartományi székhelyekké” fejleszteni.

A kulturális veszteségek sokasága mellett arról sem szabad megfeledkezni, hogy Trianonnal a kulturális mutatók szempontjából jóval fejlettebb vidékek jutottak Csonka-Magyarországnak, mint az elcsatolt területeknek. Itt is voltak persze kivételek: az említett regionális centrumokon és szűkebb vonzáskörzetükön kívül Nyugat-Magyarország, a Felvidék délnyugati része, a Partium nyugati pereme, a Szászföld, a Szepesség vagy éppen a gazdaságilag ugyan leszakadt, ám kulturálisan az átlagnál mégiscsak jobb helyzetben lévő Székelyföld. A kulturális politika és intézményrendszer szempontjából a látszólagos pozitívumok között tarthatjuk számon, hogy az ország urbanizáltsági foka magasabb lett, mint korábban volt: az 1918 előtti városlakók kétharmada maradt az új államban, amely így egyben iparosodottabbá vált. Utóbbi tényező elsősorban a gazdaság fejlődése – de részben a kultúraforrasztó szakmunkásréteg erősödése – miatt volt lényeges. Az 1526 óta először teljes állami önállóságot élvező Magyarország – Ausztriával együtt – egy soknemzetiségű országból a térség leghomogénebb nemzetállamává vált, miközben az utódállamoknak többnyire a magyarság tekintélyes súlya miatt jelentkező nemzetiségi problémákkal kellett megküzdeniük. Hazánkban a nemzetiségek aránya az 1920-as évek első felében 10% alá csökkent, s ez a kulturális politika feladatait lényegesen egyszerűsítette.

A régi, illetve az új országterületet összehasonlítva a hat éven felüli népességben az analfabetizmus nagymértékben, az 1910-es 33,3%-ról 1920-ra 15,2%-ra csökkent, az alsó-, a közép- és a felsőfokú iskolát végzettek, illetve a magaskultúrát fenntartó értelmiség aránya viszont jelentősen nőtt. Az utóbbi – az írni-olvasni tudók arányához hasonlóan – az 1910-eshez képest majdnem kétszeresére emelkedett, az egyetemi és főiskolai hallgatók száma pedig a harmadakkora államban is meghaladta a világháború előtti.

Mindez a magyarságnak a már dualizmus korában is sokat hangoztatott Kárpát-medencei „kultúrfölényét”, illetve a trianoni Magyarország történelmi államkereteken belüli magasabb kulturális státuszát tanúsította, amelyet erősen kihasználta a magyar érdekeket védő propaganda is. A kedvező adatok révén pedig némileg

csökkentek azok a Trianon okozta kulturális károk, amelyeket Buday László és Olay Ferenc, illetve *A magyar tudománypolitika alapvetése* című kötet már az 1920-as években pontosan felmért. Csak mérséklésről lehetett azonban szó, hiszen az 1918 előtti Magyarország oktatási és közgyűjteményi hálózatára, művelődéstörténete legjelesebb személyiségeinek születési és működési helyére tekintve is egyértelmű, hogy a veszteségek pótolhatatlannak tűntek. Az imént sorolt, Trianon hátrányait enyhítő szempontokat ezért egészen másként, a magyarság kiválóságának, illetve a diktátum hallatlan igazságtalanságának egyik legfőbb bizonyítékaként értelmezték. Arra viszont alig emlékeztettek, hogy az elsősorban 1918–19-es szerepvállalásuk miatt emigrált, Nyugat-Európában vagy a tengerentúlon gyakran hírnévre szert tett magyar művészek és tudósok hiányoztak a két világháború közötti magyar szellemi életből.

Trianon következtében Magyarországnak – nagyjából a lakosságcsökkenés számával arányosan – az óvodák 41,1, az óvónők 41,4 és az óvodások 45%-a; a népiskolák 38, az ott tanítók 45,6 és a tanulók 43,6%-a jutott. Ugyanakkor a dualizmus idején a jórészt a nemzetiségi vidékeken, a magyarosodás elősegítésének hiú ábrándjával épített állami iskolák mindössze 28%-a maradt meg, ami azért jelentett hátrányt, mert ezek többnyire jobban felszereltek és korszerűbbek voltak nem állami – főleg egyházi kezelésben álló – társaiknál.

Az oktatási ranglétrán felfele haladva kedvezőbbek voltak az arányok. Néhány típust kiemelve: az ipari tanonciskolák 48,8, tanáraik 59,8, tanulóik 71,7%-a került a trianoni Magyarországra. Ugyanezek az adatok a polgári iskolák (intézet: 45,1%, oktatók: 50,9%, tanulók: 55%) és a fiú középiskolák (intézet 47,1%, tanárok: 48,5%, diákok: 51,9%) esetében szintén mintegy 50%-os veszteséget mutattak, a tanulók arányában azonban annál is kevesebbet. A polgári- és a középiskolákban a diákok több mint negyötöde már 1918 előtt is magyar anyanyelvű volt, a felsőoktatásban ez az arány még magasabbnak bizonyult.

Az egyetemek és a főiskolák szinte teljes hálózatát átmentették a trianoni Magyarországra. Ez azonban nem önkéntesen, hanem kényszer hatására – a továbbra is fenntartani kívánt magyar anyanyelvű oktatás ellehetetlenítése miatt – történt. A négy magyar tudományegyetemből kettő: az 1872-ben alapított kolozsvári és az 1912-ben létrehozott, de működését még éppen csak megkezdett pozsonyi 1919 szeptemberében Budapestre menekült, majd a jogfolytonosságukat és a nevüket (Ferenc József, valamint Erzsébet) is megőrizve az 1921/22. tanévtől Szegeden, illetve az 1923/24-iktől Pécsen működtek tovább. A jogfolytonosságot – a trianoni diktátum ideiglenességében bízva – annyira komolyan vették, hogy amikor 1940-ben a második bécsi döntéssel a „kincses város” is visszakerült Magyarországhoz, a szegedi univerzitás formailag visszaköltözött Kolozsvárra, s jogilag csak ekkor jött létre a szegedi, Horthy Miklósról elnevezett tudományegyetem. A nagy múltú Selmecbányai Erdészeti és Bányászati Főiskola hallgatói már 1918. december közepén magyar fennhatóságú területre érkeztek, s a két egyetemmel szemben gyűjteményeiket és műszereiket is összecsomagolták és megmentették. Tanáraik 1919. február végéig követték őket, és néhány hetes budapesti tartózkodás után 1919 márciusától Sopron-

ban folytatták munkájukat. A tanév első óráit már a Tanácsköztársaság idején, 1919. április 28-án tartották.

A keresztényszocialista kultuszminiszter, Vass József 1921-ben, a kolozsvári és a pozsonyi menekült egyetemek ideiglenes szegedi és pécsi elhelyezéséről szóló törvényt (1921: XXV. tc.) is a „rég határok visszaállításának” és a „nemzet egyesítésének” reményével indokolta. „Minthogy azonban ez idő szerint ezért a szent célért – állította Klebelsberg gondolatait is előlegezve – eredményesen csak békés eszközökkel, a kultúra fegyverével küzdhetünk, minden eszközt meg kell ragadnunk arra, hogy ellenséges szomszédaink feletti kultúrfölényünket továbbra is fenntartsuk, elszakadt véreinknek ezen kulturális színvonalon való megmaradását elősegítsük és a magyar nemzeti kultúra iránti szeretetet és ragaszkodást bennük ébren tartsuk.

Ezt a célt elsősorban a magyar tudományosság fejlesztése és a tudományos munkásság gócpontjainak, a magyar tudományegyetemeknek fenntartása szolgálja.”

Az idegen kézbe került magyar felsőoktatási intézmények 1919–1920 folyamán megszűntek: két gazdasági (Kassa és Kolozsvár) és két jogakadémiának (Kassa és Nagyvárad), valamint a Fiumei Kiviteli és a Kolozsvári Kereskedelmi Akadémiának is ez lett a sorsa. Az eperjesi evangélikus jogakadémia 1919 februárjában Miskolcra, a máramarosszigeti református pedig 1921 júliusában Hódmezővásárhelyre költözött. A csekély létszámmal működő hittudományi főiskolák egy része viszont az új államkeretek között is tovább dolgozhatott az utódállamokban.

Trianonhoz és a felsőoktatáshoz köthető a Vass Józsefhez hasonlóan szintén keresztényszocialista Haller István két 1920-as intézkedése, a Közgazdaságtudományi Kar létrehozása (272, illetve 273/1920. M.E. sz. rendelet) és a numerus clausus (1920: XXV. tc.) bevezetése is. Előbbi egy két évtizedes törekvés megvalósítása, utóbbi pedig egy kényszerítően szükséges, ám az eredeti szándékától eltérően, elsősorban a zsidó fiatalokat hátrányosan érintő intézkedés volt.

A numerus clausus az egész korszakban és napjainkban is indulatos viták forrása, miközben az elfogadását számos tényező együttes jelentkezése befolyásolta. Ezek közül a legfontosabbak: 1. a háborús évfolyamok egyetemekre és főiskolákra özönlése, illetve szinte a teljes korábbi magyar felsőoktatási hálózat trianoni országba – azon belül főleg Budapestre – történt, kényszerű összpontosítása, amely a hirtelen megszorított hallgatóság létszámának korlátozását igényelte; 2. a Tanácsköztársaság utáni, virulens, leginkább éppen az egyetemisták és az értelmiség körében hódító antiszemita; 3. valamint a 20. század elejétől a zsidó hallgatók arányának – a magyar polgári társadalomfejlődésre visszavezethető – ugrásszerű emelkedése, mintegy hatszoros felülreprezentáltsága. A törvényjavaslat főleg az utóbbi két tényező miatt terelődött antiszemita irányba. Bár a létszámkorlátozások szükségességét a későbbi fejlemények – itt egyedül az értelmiségi munkanélküliség 1930-as években egyre feszítőbb problémáját említem – tényszerűen igazolták, de meghozatalának antiszemita jellegét nem lehet vitatni és elfogadni.

A közgyűjtemények közül a múzeumoknak valamennyivel több mint fele került a határokon túlra, közülük a regionális központokban és a városokban – főleg a

megyeszékhelyeken – voltak találhatóak a legjelentősebbek. Ugyanakkor a legértékesebb anyaggal rendelkező nagy országos múzeumok – budapesti székhelyük miatt – Magyarországon maradtak. A magyar múzeumok többsége társadalmi úton jött létre, nem az állam tartotta fenn őket, ám az új hatalom általában ezeket is lefoglalta és kisajátította (legismertebb az Erdélyi Múzeum Egyesület esete volt).

Az 1918 előtti magyar történelem feldolgozása szempontjából nehezen nélkülözhető vármegyei, városi, egyházi és főúri levéltárak sora került az utódállamokhoz. A népkönyvtáraknak valamelyest több mint fele került idegen kézbe, ám a nagyobb közművelődési, illetve tudományos bibliotékáknál – részben megint csak a Budapest-központúság miatt – kedvezőbb volt a helyzet: ezek állományának 56%-a jutott a trianoni országnak. Ezek a becslések azonban csak hozzávetőlegesek. Elekes Dezső 1938-ban figyelmeztetett arra, hogy „Múzeumokban, könyvtárakban s egyéb kultúrértékekben a közműveltség budapesti központosulása ellenére is szintén igen jelentős Magyarország vesztesége, de ennek nagyságát a statisztika felmérni még kevésbé tudja.” Ezt annak kapcsán hangsúlyozta, hogy egy „[...] magánforrás statisztikája szerint Nagy-Magyarország 115 színházából trianoni veszteségünk 51 színház.” Emellett megemlítette, „[...] hogy a békebeli Magyarországon a háború előtti utolsó években évente kereken 2 ezer újonnan megjelent könyvet vettek számba, Csonka-Magyarországon 1920-ban másfélezret, de már a következő években a statisztika itt is kétezres könyvtermeléssel számolt.

Az időszaki sajtótermékekre vonatkozóan a *Magyar Könyvészet* 1914. évi adatainak feldolgozásából kitűnik, hogy Magyarország mai területén a régi anyaország 1808 újságja közül 1256, vagyis 70% jelent meg.” Emellett számos magyar tudományos és közművelődési egyesület munkáját, illetve a Magyarországon kiadott könyvek behozatalát is korlátozták az új államok. Ugyanakkor a határon túli magyarság sajtóját az ismétlődő megszüntetési kísérletek ellenére sem sikerült jelentősen megtörni. Jórészt azért, mert a magyarság – akkor még – a városokban tömörült, ahol az újságolvasó közönség nagy része is élt.

Összességében tehát a hatalmas, nehezen felbecsülhető kulturális károk, a máig ható, emberi és közösségi traumát okozó ország-feldarabolás ellenére is megállapítható, hogy a történelmi Magyarország szellemi erejének nagy része a trianonira zsugorodott államban összpontosult.

Mindamellet feltétlenül hangsúlyozandó, hogy a látszólagos nyereségek mellett mindig jelentős veszteségeket kellett elkönyvelni. A békediktátumot egy gazdaságilag romokban álló, életképtelennek tartott, az 1920. június 4-i aláírás nyomán függetlenné vált, ám szinte teljes külpolitikai elszigeteltségbe került állam kötötte meg. A többféle tulajdonban lévő kulturális-tudományos hálózat szétesett, a pénz elértéktelenedése és az értelmiségi túlkínálat miatt az e területen dolgozóakra eső keresetek reálértéke kevesebb, mint az ötödére esett vissza, a kultuszértékekhez tartozó állami intézmények költségvetése még ennél is kisebb töredéke volt a világháború előttinek. A Magyar Nemzeti Múzeum dologi költségvetése például az utolsó háború előtti év, az 1913-as büdzsé 8%-ára zsugorodott.

A köztisztviselők és az értelmiség aránya mindenekelőtt a szülőföldjükről Magyarországra menekülők miatt gyarapodott, mivel 400–450 000 fős tömegükben erősen felülreprezentált volt e réteg. Ez hasznára vált ugyan a trianoni országnak, ám jelentősen gyengítette, szellemi vezetői tekintélyes részétől fosztotta meg a határon túli magyarságot, amelyet fiataljai anyanyelvi iskoláztatásának rendkívüli nehezítése is sújtott. Hogy az ellentmondásokat fokozzam: a javaikat részben hátrahagyó értelmiségi menekültek többsége állami alkalmazott volt, ezért elhelyezésükről, nyugdíjukról annak a magyar államnak kellett (volna) gondoskodnia, amely maga is a gazdasági összeomlás szélén állt a vesztes háború, az országcsönkítés, a forradalmak és a maradék állam kifosztásával járó román és szerb megszállás után. Utóbbi kulturális értelemben is sok pusztítással járt az 1919-ben a csaknem az egész országot, 1920 áprilisáig pedig a Tiszántúlt kezében tartó román uralom alatti, illetve a szerbek fennhatóságától csak 1921 augusztusában megszabadult, Pécs központú, dél-magyarországi területeken.

A magyar szellemi élet több részre szakadása már önmagában is tragédiának tűnt, emellett azonban számos más szokatlan, addig elképzelhetetlen nehézséggel kellett megküzdeniük a kultúrpolitika 1919 utáni vezetőinek. A minden baj forrásának tartott Trianon revíziójának hirdetése ezért határozta meg az egész, két világháború közötti időszakot. Részben emiatt születtek olyan programok, amelyek a Kárpát-medencében – a német anyanyelvűeket kivéve – a többi nemzetiségnél kétségtelenül kedvezőbb magyar kulturális mutatók előnyének a megőrzését szolgálták. Ez egyben azt is jelentette, hogy a kultúrpolitika prioritását kívánták – mint már utaltam rá: eredményesen – elérni, azt a sikeres konszolidáció előfeltételének vélték.

Annál is inkább indokoltnak tűnt e törekvés, mert az egész oktatási rendszer – a felsőfokon még azzal is tetézve, hogy szinte a teljes történelmi Magyarországra méretezett hálózat Magyarországra került –, a közgyűjtemények, de a tudományosság legfontosabb intézménye, az MTA is napi gondokkal küzdött. Utóbbinak jórészt állampapírokba és záloglevelekbe fektetett vagyona teljesen elértéktelenedett, apparátusa fenntartására sem volt elegendő, így végül a működését csak az állami költségvetésből történő, évenkénti segélyezéssel sikerült biztosítani (1923: I. tc.).

Mindent újra kellett gondolni tehát a kulturális politikában is. Új stratégiát és programot kellett kidolgozni, amelyet Klebelsberg Kuno minden idők egyik legnagyobb magyar vallás- és közoktatásügyi miniszterévé emelkedve a kultúrfőlénnyé, majd később, 1928-tól a neonacionalizmus eszméjét hirdelve tett meg. Azonban arról sem szabad megfeledkezni, hogy a tárca vezetését kilenc esztendőn át betöltő Klebelsberg nem volt eredeti gondolkodó. Kiváló érzékkel igazította mások eszméit a pillanatnyi helyzethez, s így kialakított koncepcióját képes volt a kormányfővel és a kormányzóval is elfogadtatni. E tulajdonsága államférfiúi erényeket sugallt. A német kulturális politika elképzelései mellett magyar tudósok (egyben kultúrpolitikuskok) gondolatait fogadta el és követte, természetesen csak részben, az adott körülményekhez alkalmazkodva. Közülük többen közvetlenül reflektáltak Trianonra is.

A Klebelsberg egyik fő közgyűjteményi tanácsadójaként, majd utódjaként is-

mert középkorász, Hóman Bálint már 1920-ban kifejtette, hogy „a saját erejére utalt, az ellenségektől körülvelt Magyarország jövő boldogulásának, kultúránk jövő fejlődésének legfontosabb feltétele a magyar tudomány fejlődőképességének biztosítása.” A neves kultúrfilozófus, Kornis Gyula, aki a közoktatásügy területén lett Klebelsberg támasza, majd államtitkára, 1921-ben leszögezte: „Annál fejlettebb [...] valamely állam, minél inkább kultúrállam.” Magyary Zoltán, Klebelsberg egyik legközelebbi munkatársa és tudománypolitikai szakértője pedig – főnökéhez hasonlóan – szintén számos írásában hangoztatta, hogy „[...] a csonka országban meghagyott nyolcmillió magyarra hárult az a feladat, hogy azt a kulturális tekintélyt és önállóságot, amit korábban a 12 millió magyar a 21 milliónyi ország erejével kivívni tudott, a maga megcsökkent erejéből tartsa fenn, sőt fejlessze tovább.” Klebelsberg később nyíltan fölhasználta és közvetítette Hóman, Kornis és Magyary elképzeléseit politikusi megszólalásaiban, törvényjavaslataiban. Mellettük még a külföldi magyar intézetek szervezésekor minden idők legkiválóbb magyar kulturális diplomatája, a filológus Gragger Róbert, művészeti kérdésekben pedig a jeles művészettörténész, Gerevich Tibor volt Klebelsberg segítője. A kulturális intézményrendszer irányításában közreműködők névsora ma is elismerésre méltó.

Ezáltal Trianonnak a kulturális politikát teljes megújításra ösztönző traumája mellett a kiváló személyi adottságok is hozzájárultak ahhoz, hogy ez a konzervatív reform szellemében megfogalmazott szakpolitika – a szokatlan kihívásokra megfelelő válaszokat adva – kulcsszerepet játsszon Magyarország sikeres talpra állásában.

Irodalom

- A bécsi gyűjteményekből Magyarországnak jutott tárgyak kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban 1933, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum
- UJVÁRY GÁBOR 2006, *Carl Heinrich Becker feljegyzése 1926. május–júniusi magyarországi látogatásáról*, In *Lybus. Magyarságtudományi forrásközlemények*, 2006, Budapest, Balassi Bálint Intézet–Klebelsberg Kuno Alapítvány–Magyar Országos Levéltár–Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság–Országos Széchényi Könyvtár, 279–305.
- A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/S-ben 1920 januárius–március havában, I. köt., 1920, Budapest, Külügyminisztérium
- BUDAY László 1923, *Magyarország küzdelmes évei. A megcsonkított Magyarország ujradolgozott második kiadása*, Budapest, szerzői kiadás
- DÁLNOKI KOVÁTS Jenő 1921, *A megélhetés drágulása a háború kitörése óta*, Közgazdasági Szemle, 1921/5–6. 264–292.
- DÁLNOKI-KOVÁTS JENŐ 1927, *Drágulás és életszínvonal*, Közgazdaság és pénzügy, 1921/1–10. 165–171.
- DÉKÁNY István 2018, *Trianoi árvák*, Budapest, Noran, 2018.
- DONÁTH Péter 1998, *Iskola és politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez 1919–1944²*, Budapest, Trezor
- ELEKES Dezső 1938, *Trianon mérlege*. 6. Kultúra, *Magyar Statisztikai Szemle*, 4. sz. 367.
- FICHTE, Johann Gottlieb 1995, *Beszédek a német nemzethez. Tizenegyedik beszéd*, In BRETTER Zoltán – DEÁK Ágnes szerk., *Eszmék a politikában. A nacionalizmus*, Pécs, Tanulmány Kiadó, 135–146.
- FRANK Tibor 2015, *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York 1919–1945²*, Budapest, Gondolat

UJVÁRY GÁBOR: TRIANON ÉS A MAGYAR KULTURÁLIS POLITIKA

- GULYÁS Pál 1926, *A könyv sorsa Magyarországon a középkortól a trianoni békéig*, XI. XII. Néptanítók Lapja, 1926/7–18, 11–12.
- HÓMAN Bálint 1920, *A nemzeti tudományosság jövője*, Budapesti Szemle, 181. köt., 517–519. sz. 127–161. *A Magyar Nemzeti Múzeum öt éve. Jelentés az intézet 1924–1928. évi állapotáról és működéséről*, 1929, Budapest, Egyetemi Nyomda
- Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926, 1927, Budapest, Athenaeum
- KLEBELSBERG Kuno [1931], *Világválságban*, Budapest, Athenaeum
- KORNIS Gyula 1928, *Kultúrpolitikánk irányelvei*, In Uő, *Kultúra és politika. Tanulmányok*, Budapest, Franklin, 1–41.
- KOVÁCS M. Mária 2012, *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*, Budapest, Napvilág
- LAKY Dezső 1923, *Csonka-Magyarország megszállásának gazdasági kárai*, MTA, Budapest, 1923.
- A magyar tudománypolitika alapvetése* 1927, szerk. MAGYARY Zoltán, Budapest, Egyetemi Nyomda
- MAGYARY Zoltán 1931, *Nyolc év a magyar tudományos élet kormányzatában*, In Uő, *A magyar tudományos nagyüzem megszervezése*, Pécs, Danubia, 5–11.
- MURÁDIN Jenő 2008, *A megsebzett szobor. Elpusztult vagy megsérült erdélyi magyar emlékművek re-peritóriuma*, Kolozsvár, Kriterion
- Az 1920. évi népszámlálás. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása* 1929, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal
- OLAY Ferenc 1930, *A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken 1918–1928²*, Budapest, Magyar Nemzeti Szövetség
- PROHÁSZKA Péter 2012, *Ami a bécsi gyűjteményekben maradt I. Adatok a Monarchia közös vagyonáról folyó osztrák–magyar tárgyalásokhoz*, *Ars Hungarica*, 2012/1. 223–248.
- RESS Imre 2008, *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötté (1918–1926)*, Budapest, Magyar Országos Levéltár
- SIKLÓSSY László 1919, *Műkincseink vándorútja Bécsbe*, Budapest, Táltos
- Trianon. A békeszerződés* 2019, s. a. r. BANK Barbara – KOVÁCS Attila Zoltán, Budapest, Athenaeum
- SEBŐK László 2020, *Szétdarabolt vonzásokörzetek. A városhierarchia változásai*, *Rubicon*, 2020/6–7. 158–162.
- SZABÓ Attila 2011, *Klebelsberg Kuno kultúrgeográfiai stratégiája a területi revízió szolgálatában*, *Tér és Társadalom*, 2. sz. 223–236.
- RÓZSA Dávid–ROVÁCS Barna szerk. 2020, *A számontartott nemzet. A Trianon előtti és utáni évtizedek Magyarországa statisztikai térképeken*, Budapest, KSH
- UJVÁRY GÁBOR 2017, *Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe a magyar kulturális külpolitika történetében. II. köt. Bécs és a magyar kulturális külpolitika*, Budapest, Ráció
- UJVÁRY GÁBOR szerk. 2018, *Trianon és a magyar felsőoktatás* 1. köt., Budapest, VERITAS–Magyar Napló
- UJVÁRY GÁBOR szerk. 2019, *Trianon és a magyar felsőoktatás* 2. köt., Budapest, VERITAS–Magyar Napló
- UJVÁRY GÁBOR 2020a, *A múltat végképp eltörölni? Megrongált vagy elpusztított Kárpát-medencei magyar emlékművek 1918 ősze után*, *Rubicon*, 2020/8. 72–81.
- UJVÁRY GÁBOR 2020b, *A Közgazdaságtudományi Kar megalapítása és a két világháború közötti magyar egyetempolitika, megjelenés előtt a Gerundium* 2020. őszi számában